
El Castell de Port a Montjuïc: un enclavament estratègic per a la consolidació d'un territori (segles XI-XV)

Carme Miró i Alaix*

Iñaki Moreno Expósito**

Jordi Ramos Ruiz***

Resum

El Castell de Port, ubicat al vessant sud-oest de la muntanya de Montjuïc, és una de les estructures defensives de la ciutat de Barcelona més desconegudes malgrat la seva importància estratègica i de control. Proposem dur a terme un estudi històric i arqueològic que compregui des del moment de la seva construcció, al segle XI, fins la pèrdua del seu caràcter polític i defensiu, a la segona meitat del segle XV: l'anàlisi documental, en relació amb la interpretació arqueològica, ens ajuda a entendre el valor estratègic del castell dins de la xarxa viària que relaciona la ciutat de Barcelona amb els pobles veïns, especialment els del delta del Llobregat. Així mateix, s'intenta definir el context geogràfic i històric de la talaia en relació a la ciutat i el seu territori. La consolidació o estabilització de les terres del delta del Llobregat al segle X, la defensa d'un territori conreat i l'aprofitament dels seus recursos van fer que a inicis del segle XI es bastís el Castell de Port a Montjuïc. La identificació de les propietats feudals d'aquest paratge ens proporciona l'explicació sobre les donacions i vendes d'un territori en contínua explotació agrícola i ramadera. La possessió de les terres en la zona deltaica, de naturalesa semi-aquàtica entorn a l'estany del Port, en contraposició al paisatge conreat de la muntanya, va fer augmentar el control per a l'apropiació dels anomenats *prats* i de la muntanya de Montjuïc. Al segle XIII, el Castell anà acompanyat de masoveries, marines litorals i estanys. L'estudi comparatiu i diferencial de les torres de guaita a Montjuïc i a la desembocadura del Llobregat mostra com oferiren a la ciutat de Barcelona una completa protecció del litoral contra les intrusions foranes, així com el control d'un comerç marítim, fluvial i terrestre en creixement. L'estudi dels documents sobre transferències de les terres a finals del segle X per part dels propietaris religiosos i laics fa entendre el constant conflicte, que va anar en augment fins el segle XV, per la compravenda de territoris en benefici de la comunitat jueva. Per acabar, vers el segle XV, el Castell de Port va perdre el seu poder econòmic i polític en detriment de la Torre del Farell, situada a l'actual Castell de Montjuïc, amb el suport del Consell de Cent.

Resumen

El Castillo de Port, ubicado en la vertiente suroeste de la montaña de Montjuïc, es una de las estructuras defensivas de la ciudad de Barcelona más desconocidas a pesar de su importancia estratégica y de control. Proponemos llevar a cabo un estudio histórico y arqueológico que comprenda desde el momen-

* Museu d'Història de Barcelona (MUHBA).

** Arqueòleg.

*** Arqueòleg.

to de su construcción, en el siglo XI, hasta la pérdida de su carácter político y defensivo, en la segunda mitad del siglo XV: el análisis documental, en relación con la interpretación arqueológica, nos ayuda a entender el valor estratégico del castillo dentro de la red viaria que relaciona la ciudad de Barcelona con los pueblos vecinos, especialmente los del delta del Llobregat. Así mismo, se intenta definir el contexto geográfico e histórico de la atalaya en relación con la ciudad y su territorio. La consolidación o estabilización de las tierras del delta del Llobregat en el siglo X, la defensa de un territorio cultivado y el aprovechamiento de sus recursos hicieron que a inicios del siglo XI se construyera el Castillo de Port en Montjuïc. La identificación de las propiedades feudales de este paraje nos proporciona la explicación sobre las donaciones y ventas de un territorio en continua explotación agrícola y ganadera. La posesión de las tierras en la zona deltaica, de naturaleza semiacuática en torno al estanque de Port, en contraposición con el paisaje cultivado de la montaña, hizo aumentar el control para la apropiación de los llamados *prats* y de la montaña de Montjuïc. En el siglo XIII, el Castillo estaba rodeado de granjas, marinas litorales y estanques. El estudio comparativo y diferencial de las torres de vigía en Montjuïc y en la desembocadura del Llobregat muestra cómo ofrecieron a la ciudad de Barcelona una completa protección del litoral contra las intrusiones foráneas, así como el control de un comercio marítimo, fluvial y terrestre en expansión. El estudio de los documentos sobre transferencias de las tierras a finales del siglo X por parte de los propietarios religiosos y laicos ayuda a entender el constante conflicto, que fue en aumento hasta el siglo XV, por la compraventa de territorios en beneficio de la comunidad judía. Para acabar, hacia el siglo XV, el Castillo de Port perdió su poder económico y político en beneficio de la Torre del Farell, situada en el actual Castillo de Montjuïc, con el apoyo del Consejo de Ciento.

La defensa del territori barceloní i la seva interrelació amb el delta del Llobregat

El castell de Port, ubicat al vessant sud-oest de la muntanya de Montjuïc, és una de les estructures defensives de la ciutat de Barcelona més desconegudes, malgrat la seva importància estratègica i de control al llarg de l'Edat Mitjana. Les primeres mencions historiogràfiques de la seva existència es deuen a l'advocat i historiador Jeroni Pujades i foren escrites a finals del segle XVI.¹ El 1899, a la publicació de Solé i Calvo, es va recordar la seva existència.² A inicis del segle XX, es van publicar els estudis realitzats pels historiadors Fidel Fita i Francesc Carreras i Candi.³ L'any 1972, Agustí Duran Sanpere parlà de la seva desaparició a inicis del segle XIX, a conseqüència de l'obertura de la carretera del Port, l'actual avinguda dels Ferrocarrils Catalans.⁴

1. Jeroni PUJADES, *Cronica universal del Principat de Catalunya*, Barcelona, casa de Hieronym Margarit, 1609.
2. SOLÉ Y PLA I CALVO Y SERRALLONGA, *Apunts sobre la "Guia Històrica de Montjuïc"*, Barcelona, Estampa de la viuda J. Miquel, 1899.
3. Fidel FITA, «Barcelona en 1079. Su castillo del puerto y su aljama hebrea. Documento inédito» i «Barcelona en 1079. Su castillo del puerto y su agitación político-religiosa», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 43 (1903), pàg. 361-368 i 547-553, respectivament. Francesc CARRERAS I CANDI, «Lo Montjuich de Barcelona», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, VIII (1901); i *Geografía General de Catalunya. La ciutat de Barcelona*, Barcelona, A. Martín, s. a.
4. Agustí DURAN I SANPERE, *Barcelona i la seva història*, Barcelona, Curial, 1972, vol. I, pàg. 648-650. L'arqueòleg i historiador feia la següent afirmació: «Tanmateix, Pujades el veié a finals del segle XVI, i en el XIX l'obertura de la carretera de Magòria féu desaparèixer el poc que en restava».

Montjuïc és a un massís rocallós de pedra sorrenca enclavat dins el mar, per això presenta una posició estratègica, dominant el pla i el delta del Llobregat. La seva forta pendent de cara al mar i el pendent suau cap a la ciutat de Barcelona el converteix en un punt neuràlgic. El massís presenta una alçada de 183 metres, però amb una visió nul·la del sector de ponent des del seu punt més elevat, ja que la visibilitat més idònia es trobaria a tocar del fossar de la Pedrera, a 65 metres, on estaria enclavat part del castell de Port. Estanislau Roca diferencia tres sectors o faldes en aquesta muntanya emblemàtica: al nord, la zona que mira cap a Barcelona; la de llevant ho fa cap a la Ciutat Vella i el mar; i la de ponent en direcció al delta del Llobregat.⁵ És precisament en aquesta on es situà el castell de Port, ubicat en una zona pròxima a la planúria deltaica i en el punt més alt del vessant oest del fossar de la Pedrera.

Designem amb el terme "Port" l'àrea adjacent a l'actual Cementiri del Sud-Oest, a ponent de Montjuïc. Aquesta zona, ocupada des d'èpoques protohistòriques, però ja urbanitzada en època medieval, resta vinculada al llarg de la història a aquest topònim: el port de possible atribució cronològica altmedieval, l'estany de Port, el castell de Port i l'església de Nostra Senyora de Port. Per raons òbvies, els investigadors han cercat instal·lacions portuàries antigues i medievals en aquest sector, possibles originadores del topònim.

En aquests últims temps, les intervencions arqueològiques han demostrat la presència d'un gran complex portuari que funcionava, com a mínim, des del segle v aC⁶ i durant l'Alt Imperi, per poder embarcar la pedra de Montjuïc i conduir-la cap a la nova colònia del *Mons Taber*. Al segle I aC, a la costa catalana, les comunicacions marítimes eren el mitjà de transport principal. Les ciutats romanes de *Barcino* (Barcelona), *Baetulo* (Badalona) i *Iluro* (Mataró), i altres nuclis de la costa eren punts influents de comerç amb el món mediterrani. Les dificultats de navegació es van veure pal·liades amb la instal·lació de fars o algun altre sistema d'il·luminació, com els ubicats a les torres del turó de Montgat, del Cap del Riu del Llobregat i el Farell de Montjuïc.⁷ En textos de la Baixa Edat Mitjana apareix el topònim *llampegada* o *eslampegada*, que de ben segur feia referència a torres instal·lades en el litoral, ubicades estratègicament per tal d'aconseguir el control marítim de la costa barcelonina.⁸ La zona del Port, a ponent de Montjuïc, en ser un abric natural, resguardava dels vents de xaloc i migjorn.

Una gran part del delta estava relacionada comercialment i alhora depenia del territori del castell de Port. Per exemple, l'anomenada *Villa Provintiana*, d'origen romà, documentada des de l'any 908,⁹ al voltant de l'església de Santa Eulàlia de

5. Estanislau ROCA BLANCH, *Montjuïc, la muntanya de la ciutat*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2000, pàg. 5.
6. Vegeu la comunicació en aquest mateix congrés: D. ASENSIO, X. CELA, C. MIRÓ, M. T. MIRÓ, E. REVILLA, «Montjuïc: focus de poder a la Laietània i centre comercial i redistribuidor a la Mediterrània».
7. Pere IZQUIERDO TUGAS, «Barcino i el seu litoral: una aproximació a les comunicacions marítimes d'època antiga a la Laietània», dins Joan ROCA (coord.), *La formació del cinturó industrial de Barcelona*, Barcelona, Proa, 1997.
8. Jean-Marie MARTIN, *Castrum 7, Zones côtières littorales dans le monde méditerranéen au Moyen Âge: défense, peuplement, mise en valeur*, Madrid, Casa de Velázquez, pàg. 267. L'autor defensa que és possible que a partir de la ràtzia d'al-Mansur, l'any 985, s'intentés protegir la ciutat de Barcelona i sobretot el seu comerç amb l'intent de fortificar la muntanya de Montjuïc. Aquesta suposada ràtzia no ha estat documentada arqueològicament, per la qual cosa nosaltres la considerem més com una epopeia històrica que no pas com una realitat tangible i suposem que els andalusins van arribar a Barcelona i s'hi van instal·lar un breu espai de temps, però no la van destruir.
9. La primera referència és un document de compravenda, i ja manifesta que la VII·la Provençana es trobava en el territori de Barcelona. El comprador d'aquest terreny fou un dels fills de Guifré el Pilós, Radulf, monjo al monestir de Ripoll des del 888 i posteriorment bisbe d'Urgell (914-940). Els venedors principals eren Bonemir i la seva dona Ermessenda (Arxiu Episcopal de Vic).

Provençana,¹⁰ avui a la ciutat de L'Hospitalet de Llobregat. Sembla que els pagesos de Santa Eulàlia varen construir l'església al segle v, però la terra no els pertanyia, sinó que era de propietaris de L'Hospitalet i de Barcelona.

Al llarg de l'Antiguitat tardana i a l'inici de l'Edat Mitjana, la zona compresa entre el riu Llobregat i Montjuïc era coneguda com *Banyols* o estanyols. De mica en mica, mitjançant la dessecació de les terres per al cultiu i el canvi del curs del riu, l'àrea s'anà estenent cap a ponent i sud fins a la banda de l'actual Prat de Llobregat. En alguns moments, aquest sector va quedar aïllat, és a dir constituí una veritable illa, de gran importància a la Baixa Edat Mitjana. Aquesta illa de Banyols, la més propera a la ciutat de Barcelona, tingué un paper molt rellevant en el transport de vaixells i mercaderies. En un medi entre terra i aigua, els estanyols van ser objecte d'importants transaccions de terres a tocar de l'estany del Port. És a dir, les famílies nobles de Barcelona van anar comprant terreny i a vegades zones d'aigua, esperant la seva dessecació per poder-les destinar al conreu.¹¹

La consolidació o l'estabilització de les terres del delta del Llobregat al segle x, la defensa d'un territori conreat i l'aprofitament dels recursos naturals van fer que a inicis del segle xi es bastís el castell del Port a Montjuïc. La identificació de les propietats feudals d'aquest paratge ens proporciona informació sobre les donacions i vendes d'un territori en contínua explotació agrícola i ramadera.¹²

Les relacions entre els pobles deltaics a través de la xarxa viària ens aporten el valor estratègic i funcional del Castell de Port en relació al delta del Llobregat i Barcelona. El vincle de Montjuïc amb el delta es féu patent quan la ciutat emmurallada, a través dels portals de ponent i els camins que en surten, s'obre cap a la muntanya, creuant-la fins als terrenys al·luvials.

A finals del segle x la zona de Port ja estava estabilitzada i s'inicià un procés de venda de terres i d'apropiació del terreny deltaic on els al·luvions ja s'havien dessecat. Com a exemple, tenim la notícia de l'any 978, quan el vescomte de Barcelona Guitart adquirí per permuta unes vinyes «in monte judaico in locum ubi dicunt ad ipso circulo», propietat d'Ató.¹³

També és el cas, el 984, d'una altra permuta per una torre, corrals i terra situats prop de Montjuïc, a la vora de Port i de Banyols:

10. L'acta de consagració de l'església de Santa Maria i Santa Eulàlia de Provençana està datada el 27 de gener de 1101, i es diu que pel cantó de llevant limitava al castell de Port: «Habet nanque terminum sive afrontationes sepe dicta ecclesia, unde accipit decimas et primitias, a parte orientis ad ipsum Collum Cudinis, et intus villam Sanctis, et in cacumine Montis Urse usque ad Castrum Port, de meridie in litere maris: ab occiduo in alveum Lupricati, sive in collum de ipsam Gavarra; a parte vero circi; in forno de Merli et in prescripte monte de Ursa» (*ADB* (Arxiu Diocesà de Barcelona), *Liber dotalium VI*, 2a part, f. 53 (es tracta d'una còpia del segle xvii; traduït al català per Joseph MAS, «L'església de Provençana», *El Correo Catalán*, 23-X-1914).
11. Jaume CODINA VILA, *Els pagesos de Provençana (984-1807). Societat i economia a L'Hospitalet pre-industrial*, Barcelona, Ajuntament de L'Hospitalet de Llobregat i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987, vol. I, pàg. 38. En aquest indret ens trobem amb un conreu, en contraposició al mot "prat" caracteritzat per ser un terreny verge, allunyat de l'àrea d'influència comercial.
12. Santiago RIERA i Josep Maria PALET, «Evolució del sector de Montjuïc - el Port entre l'època romana i altmedieval (s. III-X): una contribució a l'estudi diacrònic del paisatge», dins *Actes del III Congrés d'història de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1993, pàg. 49-70. En els terrenys de Montjuïc hi havia una gran activitat agrícola, amb vinyes, oliveres, figueres, amb presència de boscos i horta (ROCA, *Montjuïc, la muntanya...*, pàg. 20).
13. CARRERAS, «Lo Montjuich de...». Lanomenat "circulo" es refereix al terreny entre Provençana i el Castell de Port, és a dir al voltant de l'estany del Port. Només entre els segles x i xiii surt a la documentació "circulo" o "circulum". Citat també a Federico UDINA, *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X*, Barcelona, CSIC, 1951, pàg. 183.

Et sunt ipsas terras cum ipsa turre et curte quod vos nobis in cimumacione dedistis; et sunt ipsas terras cum ipsa turre in pago Barchinonense, prope Monte Iudaico, ad ipso porto, vel in Balneols.¹⁴

A més, l'any 994, un altre document ens mostra la presència del port a Montjuïc:

Et ditoni vestre transfundo pro alio vestro alode que est in territorio Barch., in ipso porto de Monte Iudaico.¹⁵

La primera menció de l'existència del castell de Port és de l'any 1020, identificat com el castell de Geribert,¹⁶ on Guifré de Mediona donà unes terres a la seu barcelonina; una dècada posterior apareix citat al testament d'en Geribert, el qual féu donació a la seva esposa Ermessendis del castell de Port.

L'exploració comercial i l'estany del Port com a frontera

La possessió de les terres de naturalesa “semi-aquàtica” en la zona deltaica, a l'entorn de l'estany del Port,¹⁷ en contraposició al paisatge conreat de la muntanya, va fer augmentar el control per a l'apropiació dels anomenats “prats” de la muntanya de Montjuïc. L'anomenada carretera del Port connectava aquesta zona amb la ciutat de Barcelona. L'aportació de sediments del riu Llobregat i dels torrents pròxims, principalment la torrentera de Nostra Senyora del Port, va inutilitzar aquest paratge i va crear l'estany del Port. L'estany del Port, doncs, corresponia a un petit llac format per una barra de sorra que va tancar un espai marítim, o d'una antiga llera del riu o d'una riera. Deuria tenir sortida al mar i estaria rodejat o colonitzat per cases aïllades.

Les recerques de Philip Banks han demostrat que l'origen del topònim “port” pot referir-se també al d'empori comercial, i no tant al de port marítim. Aquesta segona accepció era corrent a l'Europa del segle X, i és precisament en aquesta centúria que es documenta per primera vegada el topònim referit al territori situat al peu sud de Montjuïc.¹⁸ Potser mai no s'havia interromput del tot l'activitat marítima d'aquesta àrea, però la continuïtat d'habitació és menys segura. De fet, el primer

14. José RIUS, *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, Barcelona, CSIC, 1945, doc. 159, pàg. 133; i CARRERAS, «Lo Montjuich de...», pàg. 246.
15. RIUS, *Cartulario...*, pàg. 250.
16. S'ha relacionat Geribert amb el fill del vescomte Guitard, i la fortificació amb el castell de Port. Documentació recollida per Esperança PIQUER FERRER, «Castell del Port», dins *Catalunya Romànica. XX. El Barcelonès. El Baix Llobregat. El Maresme*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1992, pàg. 59.
17. «És veritat que el port de Montjuïc que arriba a èpoques històriques no era més que la darrera fase en el procés de dessecació i reompliment d'una amplíssima badia natural que va atènyer el territori de les actuals poblacions de Cornellà, Sant Boi, Viladecans, Gavà i Castelldefels. Les riuades del Llobregat anaren omplint la badia fins a no deixar més que alguns canals, convertits després en llacunes que desaparegueren finalment entre terres de conreu» (DURAN, *Barcelona...*, vol. I, pàg. 148).
18. Fa referència a un document datat el 25 d'abril de 970, pel qual Ervigi vengué una heretat que era a prop de l'estany que hi havia a Barcelona, al lloc que deien Port, sota Montjuïc: «Per hanc scriptura uindicionis me uindoque tibi in ipso stanio qui est in pago Barchinonensis, in loquo que dicunt Porto [...]. Quem uero predicto stanio, que dicunt Porto, qui est subtus Monte Godigo [...]» (*ACB* (Arxiu de la Catedral de Barcelona), Pergamins, *Diversorum A*, 2.372. Transcrit i publicat per Àngel FÀBREGA i GRAU, *Diplomatari de la Catedral de Barcelona: documents dels anys 844-1260. Volum 1, Documents dels anys 844-1000*, Barcelona, Arxiu Capítular de la Catedral de Barcelona, 1995, doc. 96, pàg. 293-294).

nucli urbà medieval no s'hi constata fins la primera meitat del segle x. Un document datat de l'any 938 menciona com a única "vilanova" o nucli annex a Barcelona el que hi ha al peu de Montjuïc,¹⁹ i que s'ha identificat amb el sector de Port. Philip Banks proposa que existeix una relació entre els orígens del "port", entès com a centre comercial, i aquesta "vilanova" de Montjuïc. Sense descartar un origen més antic, avança una data d'origen d'aquest nucli cap el 935-938.

Un tret a destacar i que confirma aquesta teoria que relaciona el nucli comercial de Port amb l'expansió de Barcelona cap el segle x, és que, segons la documentació examinada, el patró d'assentament i el tipus d'edificacions que es troben entre el peu del turó i la desembocadura del riu Llobregat eren molt similars als de la ciutat i diferents a les altres viles noves o suburbis que trobem al Pla. Així, es documenta l'existència de cases construïdes en pedra, la presència de torres, la possessió de propietats per part de membres de l'elit urbana de finals del segle x. Posteriorment, una altra similitud fou la construcció del castell de Port per tal de dominar, protegir i explotar aquest empori comercial, de la mateixa manera que el Castell Vell controlava el mercat al peu del portal Major.

No només l'estany del Port apareix com a límit de propietats, sinó que la seva importància feia que es vengués part de la mateixa aigua. N'és un exemple la venda de dues parts de l'aigua de l'estany del Port:

Quantum istas afrontaciones includunt sic uindimus tibi in ipsa aqua ipsa nostra porcione, quantum ibidem abemus uel abere debemus, id est, ipsas duas partes [...].²⁰

La zona de Port era, doncs, un establiment urbà amb objectius sobretot comercials al voltant d'una zona apropiada per a l'amarratge i desembarcament dels vaixells, i el nom es deuria adoptar per influència d'altres emporis similars en altres indrets del món de l'Alta Edat Mitjana.²¹

Philip Banks afirma que el sector mai no va arribar a adquirir una forma clarament urbana.²² Pel que fa als seus habitants, Pierre Bonnassie afirma que, segons diversos documents, aquesta vilanova estava fonamentalment habitada per jueus.²³ D'altra banda, la documentació de finals del segle x i començaments del segle xi es refereix sobretot a l'existència de grans finques rústiques de preu elevat que incloïen cases de certa envergadura; fins i tot, en un cas, d'una torre. Aquestes finques pertanyien a membres de l'elit barcelonina, com ara els Mediona, Sunifred de Rubí, l'ardiaca Sunifred Llobert, el jutge Orús o el grec Guitard. L'interès de les elits urbanes per aquesta zona podia haver estat donat per l'existència de recs per als cultius, cosa que diferenciava aquest sector del del Besòs. Tanmateix, no hem de menys-

19. Datada el 18 de juny del 938, es tractava d'una donació a la capella de Santa Eulàlia de l'església de la Santa Creu de Barcelona per part de Cast d'un tros de terra que posseïa «in territorio Barchinonense, in Monte Iudeigo, in terminio de Villa Nova». La peça limitava «de parte circi, in uia publica; et de aquilonis, in terra de Fruila; et de altano, in terra de Iuliolo condam; et de occiduo, in terra de Fruila» (*ACB, Pergamins*, 1-2-514. Transcrit i publicat per FÀBREGA, *Diplomatari...*, pàg. 212-213).

20. FÀBREGA, *Diplomatari...*, doc. 115, 19 de juny de 975, pàg. 315-316.

21. Philip BANKS, «Montjuïc, the Port and the City: a reconsideration», dins *El Pla de Barcelona i la seva història. Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona (Barcelona, 1982)*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1984, pàg. 113-128.

22. BANKS, «Montjuïc...», pàg. 121-125.

23. Pierre BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera: creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle x al final del segle xi*, Barcelona, Edicions 62, 1979-1981, pàg. 424-425.

prepar el poder d'atracció dels beneficis procedents del comerç, als quals Philip Banks atribueix la creació del castell i la presència del vescomte, el qual podia actuar com a supervisor de l'activitat comercial, de la que en serien beneficiaris els comtes o ells mateixos.

El castell de Port com a enclavament estratègic

El juliol de 1058, un tribunal format per l'arquebisbe Guifré de Narbona, els bisbes Guislabert de Barcelona, Berenguer de Girona i Guillem d'Urgell, el vescomte Berenguer de Narbona, Guillem de Montpeller i Amat Eldric va emetre sentència sobre els greuges entre el comte Ramon Berenguer I de Barcelona i Mir Geribert, per la qual es feia la donació del castell de Port. Segons la traducció catalana d'aquest document:

Degut, però, a aquesta culpa i a l'esmena, per mitjà d'aquesta escriptura d'esmena us donem a vós aquest castell que diuen del Port, que és el territori de Barcelona a la part occidental de la dita ciutat al peu de la muntanya que en diuen Montjuïc, a la vora del mar [...]. Limita el castell a orient amb el coll dels Enforcats, a migjorn amb el mar, a occident amb el riu Llobregat, al nord amb el camí que va dels Enforcats a Santa Eulàlia de Provençana. Tot el que es conté en aquests termes, que jo Mir i la meva dona i els meus fills teníem en aquest lloc com a propi alou, a partir d'aquest dia tot integrament ho donem a vosaltres, i ho passem del nostre dreta i vostre domini i potestat, amb terres, vinyes, prats, pastures, eres, horts, aigua, entrades i sortides, perquè en feu tot el que us plagui per l'esmena de la nostra culpa [...].²⁴

El 1076, la importància estratègica del castell de Port va fer que Rotllan Bernat renunciés a favor de Ramon Berenguer I, comte de Barcelona, a tots els drets sobre la meitat del castell de Castellet, amb tots els seus edificis, esglésies, delmes i primícies, a canvi de vuit-cents mancusos i del castell de Port, amb quatre mujades de vinya, i de la meitat de la parròquia de Sant Andreu de Palomar, en feu:

Iterum accipio a vobis in precio et propter precium ipsum castrum de Portu ad fevum, secundum quod illud adquisistis a potestate Mironis Geriberti, cum III^{OR} modiatibus vinearum a Barchinona usque ad Portum.²⁵

La ciutat de Barcelona, punt emblemàtic i central del comerç de la Mediterrània, a la segona meitat del segle XI ja estava protegida amb el castell de Port.²⁶ La construcció de naus era un fet constatat, amb moltes propietats per part dels comtes, ja que el tràfic comercial era principalment amb la ciutat de Gènova i el Migdia de

24. *Liber Feudorum Maior*, Barcelona, CSIC, 1945, vol. I, doc. 295. Traducció catalana de Teresa Vinyoles i Vidal a *Història Medieval de Catalunya. (Textos docents)*, Barcelona, Publicacions i edicions de la Universitat de Barcelona, 2005, pàg. 54.

25. G. FELIU *et alii*, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Berenguer I*, Barcelona, Fundació Noguera, 1999, vol. 2, doc. 888, 28 de febrer de 1076, pàg. 1452.

26. RIERA i PALET, «Evolució del sector de Montjuïc...», pàg. 49-70.

França.²⁷ Però les relacions entre la senyoria i el creixement explosiu d'una ciutat en expansió va fer que es comencés la nova urbanització de la línia de costa a partir d'inicis del segle XI, abandonant paulatinament la zona del Port. En aquells moments, «els vaixells eren arrossegats a terra fins a la platja davant del portal de Regomir».²⁸ Cal dir, també, que entre els anys 1116 i 1196 la família Marcús fou la propietària del Castell de Port.

L'augment territorial de Montjuïc amb la barriada de Fraga o vilanova de Port

L'any 1196, Ramon d'Òdena donà al seu fill Guillem el castell de Port («Et dimito similiter ei ipsum castrum de Salod et de Port»),²⁹ i més tard, ja al segle XIII, trobem que el propietari era Guillem de Torrelles. En aquest segle, el castell anà acompanyat de masoveries, marines litorals i estanys. L'estudi comparatiu i diferencial de les torres de guaita a Montjuïc i a la desembocadura del Llobregat mostra com van oferir a la ciutat de Barcelona una completa protecció del litoral contra les intrusions foranes, així com el control d'un comerç marítim, fluvial i terrestre en creixement.³⁰

Lilla de Banyols, que anava des de la muntanya de Montjuïc fins el riu Llobregat, es trobà consolidada l'any 1211, quan es documenta la variació del curs del riu cap a llevant formant l'illa d'un mil hectàrees.³¹ Per passar a terra ferma hi havia la barca dels Banyols, cosa que va comportar que els pagesos de la nova illa es trobesin comunicats amb el territori de ponent i amb la ciutat de Barcelona.

L'augment de la població va fer ordenar unes disposicions per part del consell municipal per mantenir net i segur un territori en constant progrés, des de la capella de Sant Bertran fins la barriada de Fraga o vilanova de Port. Així ho constata Estanislau Roca, a partir de l'estudi de les deliberacions del Consell dels anys 1338-1339:

Sobra lo camí nou de Montjuich qui es la mar aytant com és de la capella de Sant Bertran fins al lloch apellat Fraga.³²

Les referències documentals a les proteccions i tanques ens assenyalen la preparació d'un terreny per al conreu. Era el moment més important de la defensa de l'agricultura, quan les lluites entre conreus i ramats s'intensificaren. Les vies ramaderes s'incrementaren des del Cap del Riu a l'estany del Port, quan els ramats

27. Ferran VALLS i TABERNER i Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, pàg. 125.

28. Stephen P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents, 1096-1291*, Barcelona, Proa, 2000, pàg. 197. Va ser el rei Pere I qui va iniciar l'explotació del sector econòmic i naval a l'entorn a Santa Maria del Mar i del portal de Regomir.

29. RIUS, *Cartulario...*, doc. 1.215, pàg. 345.

30. Maria SOLER SALA, «Feudalisme i nucleació poblacional. Processos de concentració de l'hàbitat al Comtat de Barcelona entre els segles X i XIII», *Acta Mediaevalia* (Barcelona), 23/24 (2003), pàg. 69-102.

31. CODINA, *Els pagesos...*, pàg. 112.

32. ROCA, *Montjuïc, la muntanya...*, pàg. 20.

barcelonins propers a Montjuïc utilitzaven les zones verges del delta més pròximes a la desembocadura.³³

A finals de 1230, Jaume I va concedir protecció a la capella del Port i a l'església d'Olorda, dotant-les de noves rendes.³⁴ Amb aquest gest, el rei confirmava els privilegis atorgats pel seu pare Pere I el Catòlic (II d'Aragó) 18 d'octubre de 1211, que eximien de tributar els drets reials als molers que treballaven a les pedreres per a la fabricació de molins reials, el servei de l'exèrcit i les empreses marítimes.³⁵

Pel que fa a les transferències de les terres a finals del segle X per part dels propietaris religiosos i laics, l'estudi dels documents dona a entendre l'existència d'una conflictivitat constant, que va anar en augment fins el segle XV, degut a la compra-venda de territoris per part de la comunitat jueva. L'esplendor comercial de la vilanova de Port no va durar gaire: va entrar en decadència a partir del canvi de mil·lenni. Pierre Bonnassie creu que el *portus* al peu de Montjuïc ja es trobava abandonat pels volts de l'any 1000, i es refereix a un document datat de l'any 1020 que parla en els següents termes: «Al lloc que era anomenat Port pels nostres avantpassats».³⁶

Philip Banks endarrereix una mica l'inici del declivi i el situa a partir del segon quart del segle XI. Sigui com sigui, és un fet que a partir d'aquells moments les referències documentals a l'activitat en la zona desapareixen. És possible que la causa principal fos l'augment paral·lel d'una activitat marítima més propera al sector urbà, davant del portal del Regomir.³⁷ Entre les causes de la decadència de Port cal referir també un fenomen general del segle XI, com era l'assecament dels cursos fluvials, que va fer que aquest territori³⁸ fos exactament igual que la resta de la terra que envoltava Barcelona i no més fèrtil, com havia estat fins aleshores, per bé que aquest argument té a veure més amb les grans finques rústiques que no pas amb l'activitat comercial. Amb l'abandonament de l'activitat comercial, la zona es va dedicar exclusivament a l'explotació agrícola. Al segle XII hi trobem sobretot vinya –com a tota la muntanya de Montjuïc– i masies al pla. Posteriorment, als camps de les zones veïnes s'hi cultivà cànem i lli, malgrat els perjudicis que això plantejava a la salut pública i també al pasturatge.

A partir d'aquest moment, el topònim “Port” va persistir només aplicat a elements concrets, com ara el castell o l'església de Port, però no a tota l'àrea. En relació a això:

33. A finals del segle XV, la ramaderia era ben present a l'estany del Port i al llac del Cap del Riu. És per això que la petita indústria dels amadors de lli i cànem va entrar en conflicte. D'altra banda, la rompada dels terrenys destinats a les pastures al sector de Bellvitge dins les possessions de Santa Eulàlia de Provençana és present en els capbreus dels segles XV, XVI i XVII en les feixes en conreu: «in loco vocato lo prat sub iter et sub capellam bte. marie de bellvige alodie vocatur las fexas» (Josep Maria PALET MARTÍNEZ, *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època iberoromana i l'altmedieval segles II-I aC – X-XI dC*, Barcelona, Centre d'Arqueologia de la Ciutat, 1997, pàg. 150-151).
34. ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó), Cancelleria, Pergamins, Jaume I, Sèrie general, 0415.
35. José M. MADURELL MARIMÓN, «La manufactura de piedras molares en Barcelona», *Divulgación histórica*, XII (1965), pàg. 125-127.
36. El document es refereix a l'estany de Port («stagno de porto qui est juxta monte judaico»), i assegura que ja se l'anomenava port en el passat: «in locum vocitatum portum ab anterioribus» (ACB, *Lib. Ant.* I, núm. 261; s'hi referí CARRERAS, «Lo Montjuich...», pàg. 30; i també P. BONNASSIE, *Catalunya...*, pàg. 424-425).
37. BENSCH, *Barcelona...*, pàg. 197-198.
38. Vegeu Alfred MAURI MARTÍ, *La configuració del paisatge medieval: el comtat de Barcelona fins el segle XI*, tesi de llicenciatura, Barcelona, Universitat de Barcelona. Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica, 2006; PALET, *Estudi...*; Santiago RIERA MORA, *Evolució del paisatge vegetal holocè al Pla de Barcelona, a partir de les dades pol·líniques*, tesi de llicenciatura, Barcelona, Universitat de Barcelona. Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, 1994.

En lany 1328, y en otros anys són ordinacions de la ciutat que nengú puga tenir bestiar dins los tèrmens, ço és de la riera de Horta a la riera de Sans, y del Coll de Cerola, y del Puig Aguilar fins a la mar, y ordinacions de Bardijas y altres cosas en dits Tèrmens, y ordenan que Carretas no pugan anar de Cornellà fins al Coll de Finestrells, ni del Coll de Cerola fins a mar per nengun camí.³⁹

L'únic record de l'estreta relació que el sector de Port havia tingut amb el mar el van mantenir les agrupacions de pescadors que van subsistir a la barriada pròxima de Fraga (avui Can Tunis) fins els segles XIV i XV, desapareguts ja al segle XVI.⁴⁰

La colonització de la vall baixa del Llobregat i la pèrdua del control polític i defensiu del castell de Port

Al llarg del segle XIV, a conseqüència del trànsit de vaixells, moltes embarcacions patien els temporals sobtats. Fou per això que a l'anomenada platja de Fraga, a la punta de Montjuïc, molts habitants havien de socórrer els navegants:

A 18 de Mars 1376, hagué gran tempestat de mar en Barcelona, y dóna a través al cap de lobregat un Pàmfil de Genova carregat de mercaderias, y moriren fins en 60 persones entre líberos, y esclaus.

També tenim la següent notícia, de principis del segle XV:

A 16 de Octubre 1402, lo Riu de Llobregat vingué tant poderós, que derru-hí los molins de Molinderey, y ocupà tota la Planitje de Lobregat vers mar fins a la Beguda apellada de la Maçanera y quasi fins a Montjuich.⁴¹

Cap el segle XV, el castell de Port va perdre el seu poder econòmic i polític en detriment de la torre del Farell, situada a l'actual castell de Montjuïc, amb el suport del Consell de Cent.⁴²

Les terres del delta del Llobregat i en menor quantitat les del delta del Besòs eren en conflicte permanent entre els pagesos i els ramaders de la ciutat de Barcelona. En el cas baixllobregatí, des de Montjuïc les pastures s'aprofitaren del territori consolidat. A partir de finals del segle XIV, l'acumulació de les arenes i dels dipòsits al·luvials del Llobregat provocà que la sortida de l'estany al mar s'anés tancant. Era un territori malsà; per això, a partir del segle XV, el propi municipi es va ocupar que la boca de l'estany de Port es mantingués oberta i que no es trenqués la comunicació de l'estany amb el mar. Al segle XVI, els límits de l'estany estaven mar-

39. E. G. BRUNIQUER, *Rúbriques de... Ceremonial dels Magnífics Consellers y Regiment de la Ciutat de Barcelona*, Barcelona, 1912-1916, vol. IV, pàg. 71.

40. CARRERAS, «Lo Montjuich de...», pàg. 30.

41. *Rúbriques...*, vol. IV, pàg. 18. Per estudiar l'impacte del riu Llobregat a la zona deltaica és interessant, malgrat que es centra al Prat de Llobregat, Jaume CODINA VILA, *Inundacions al Delta del Llobregat*, Barcelona, Dalmau, 1994.

42. Durant la primera meitat del segle XVI, arran de la problemàtica per l'escassetat de blat i palles, el 1530 el Consell de Cent aprovà unes ordinacions. Per proximitat a la ciutat, s'intentarà tornar a dessecar l'estany del Port.

cats per fites de la ciutat. Però l'estany s'anava dessecant progressivament i les fites anaven desapareixent. Amb el retrocés de les aigües, les finques van anar guanyant terreny i la superfície de l'estany al final es va veure totalment substituïda per pasturatges i estanyols.⁴³

Els closos del camp del delta tenien una funció defensiva contra els ramats que venien a pasturar-hi. Els ramats barcelonins s'estenien des del Besòs fins la muntanya de Montjuïc, però a tot el delta del Llobregat, on hi havia una pugna entre els pagesos de la Marina (l'actual Zona Franca) amb els ramaders barcelonins, a poc a poc, s'anà aconseguint tancar camps per privilegis reials.⁴⁴ Les conseqüències de la Guerra Civil (1462-1472) van ser patents en els masos, que van canviar de mans. Els nous propietaris van realitzar obres de condicionament i reforma, principalment amb tancament protector.⁴⁵

En aquells moments, el creixement urbanístic de la ciutat de Barcelona es contraposà al que succeïa a la muntanya de Montjuïc: algunes edificacions es van veure malmeses i oblidades. D'altra banda, les reclamacions dels habitants de Montjuïc feren continuar la tasca religiosa de les diverses capelles i ermites. N'és un exemple l'església de Sant Bertran: el 17 de setembre de 1460 la ciutat ajudà econòmicament a la seva reparació degut a que es trobava en una situació perillosa d'enderroc.⁴⁶

Finalment, al llarg del segle XV, les vendes en el territori del castell de Port anaren en augment, desmembrant la unitat territorial que havia tingut al llarg dels segles XI-XIII.⁴⁷ El 1498, el castell de Port era propietat de Bernat Diumer, després de passar per diverses famílies importants com els Casademunt i els Pla.

A tall de conclusió

El castell de Port fou la defensa avançada d'una ciutat en constant progressió econòmica i defensiva, aglutinant nuclis de població dispersos i sobretot la protecció d'un territori deltaic que era important per al comerç. La casa comtal va anar perdent interès pel castell de Port, segurament amb motiu de la desaparició de l'activitat econòmica que hi havia hagut a la vilanova de Port. També permet entendre el declivi del castell el progressiu règim de llibertats del Pla, que restava importància a la funció defensiva i de control del castell.⁴⁸ Encara que no sembla haver unanimitat per part dels autors que han tractat el tema, algunes ruïnes conservades fins el segle XX, han estat identificades amb les restes del castell. Al sector de Port, i ubicades estratègicament a la part alta de les pedreres, hi havia encara, a finals del

43. CARRERAS, «Lo Montjuich de...», pàg. 30-32.

44. Josep FERNÁNDEZ TRABAL, «Aprofitaments comunals, prats i pastures al delta del Llobregat (segles XIV-XV). Conflictes per a la utilització de l'espai a la baixa edat mitjana», *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 10 (1989), pàg. 189-220.

45. Jordi RAMOS RUIZ, *L'ermita de Sant Pau del Prat. Aproximació a la localització de l'ermita de Sant Pau dins la Ribera del Prat de Llobregat*, Ajuntament del Prat de Llobregat, 2007, inèdit

46. *Rúbriques...*, vol. IV, pàg. 77.

47. Com a exemples tenim els documents del 1459 de la venda de la casa anomenada Molí dels Badoes i uns terrenys prop de l'estany del Port al peu de Montjuïc (BNC (Biblioteca Nacional de Catalunya), reg. 20455, perg. 411); de l'any 1471 de la venda d'una peça de terra (BNC, , reg. 16569, perg. 334). El 1475, venda d'un terreny de la vídua de Pere Muntanyès, Margarida, i del seu fill a un altre moler de la ciutat de Barcelona (BNC, Fundació Privada Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, núm. 8647, perg. 481).

48. CARRERAS, «Lo Montjuich de...», pàg. 46-47.

segle XIX, restes d'una torre, parets i muralles caigudes i molts fonaments gruixuts.⁴⁹ Carreras i Candi observava que dalt d'una eminència sobre una pedrera, en una plataforma d'uns 30 metres d'àrea, s'hi enlairava una construcció d'uns 3 metres, alta i estreta, corresponent a una torre rodona, feta de pedra i de calç, a la qual s'unien fragments de mur que assenyalaven estatges interiors. Afirmava que no era un lloc estratègic pel costat est, però sí que era difícilment accessible pels altres tres costats, i que des de l'emplaçament es dominava molt de terreny.⁵⁰ Afegia que, encara que no es podia provar que aquelles restes fossin estructures del castell perquè vora el port hi van existir diferents torres al segle XI, semblava confirmar-ho el fet que la torre era molt propera a la capella de la Mare de Déu de Port, com també el fet que fos l'única eminència estratègica damunt del lloc envaït per les aigües.

Cal recordar també que al territori de Barcelona s'hi documenten nombroses torres aïllades que reflecteixen la inestabilitat de mitjan segle XI, i aquestes restes podrien relacionar-s'hi. S'ha dit que en la major part dels casos eren torres rodones annexes a residències que hom podia utilitzar per protegir els productes quan hi havia atacs. Agustí Duran i Sanpere, l'any 1972, manifestava el següent:

A partir del segle X i a través de tota la documentació de l'Edat Mitjana, i àdhuc als inicis de l'Edat Moderna, apareix citat un misteriós i desaparegut castell de Port, relacionat sempre amb la muntanya de Montjuïc. Els historiadors moderns situen aquest castell a la part alta de la muntanya, cap al lloc de Magòria, o sigui per la banda més pròxima a l'antic port que li dona el nom. Aquesta ubicació deriva de dues causes, una negativa: l'absència d'antigues ruïnes d'aspecte militar en d'altres paratges de Montjuïc, i una altra de positiva: l'existència d'una certa torre situada estratègicament a la part alta de les pedreres pròximes a l'església de Santa Maria de Port, un altre nom evocatiu.⁵¹

La primera menció que coneixem de l'existència de la capella de Santa Maria del Port és a partir d'un document de l'any 1031, on Ermengarda, filla del comte Borrell II de Barcelona, donà un partida de blat.⁵²

Solé i Calvo van descriure l'estat del Castell de Port a final del segle XIX:

El mateix Pujadas diu que a últims del segle XVI y primers del següent se trobaban a Sta. Maria algunas anellas de ferro per amarrá las naus y essent feudatari de son Castell, Micer Miquel Serrovira, los va manar treure amb molt mal acert; castell que'l historiaire diu existia sencé en son temps, avuy algunas parets, restas de sa torre, murallas caigudas y molts fonaments groixuts y ab bon ciment es tot lo que queda [...]. Baixant se trovan unas grans pedreras en esplotació y a sa vora las runas del antiquisim Castell del Port, del que sols s'en veu restos de la torre, algun tros de muralla molt gruixuda mitj estimbada y'ls fonaments del emplacament ocupat per lo que fou torre de defensa y castell senyorial dels comtes de Barcelona.⁵³

49. SOLÉ I CALVO, *Apunts sobre la...*, pàg. 11.

50. CARRERAS, «Lo Montjuich de...», pàg. 47.

51. DURAN I SANPERE, *Barcelona i la...*, vol. I, pàg. 648.

52. M. LLUÏSA RAMOS MARTÍNEZ, «Mare de Déu de Port», *Catalunya Romànica. XX...*, pàg. 43

53. SOLÉ I CALVO, *Apunts sobre la...*

De fet, la documentació contemporània al castell de Port el situa al peu de Montjuïc, a la vora del mar, i no en una eminència rocosa:

Ipsum castrum quod dicunt Portus, quod est in territorio Barchinonensi, a parte occidentali praedictate urbis, ad calcem montis cuiusdam ui vocatur Iudaicus, in marinis littoribus.⁵⁴

Sembla, doncs, que cal coincidir amb Duran i Sanpere i acceptar que les riuades del Llobregat que van envair l'antic Port van acabar per inutilitzar el castell, i que l'obertura de la carretera de Port al segle XIX va fer desaparèixer el poc que quedava. Actualment, al sector on hi hauria el castell de Port hi ha una placa commemorativa que assenyalava l'existència d'aquesta unitat defensiva. En aquest punt hi ha les restes d'estructures defensives d'atribució cronològica posterior a la Guerra de Successió, ja que l'any 1714 va ser destruïda i posteriorment reformada. En tot el vessant de ponent existeixen antigues pedreres que han pogut malmetre part del castell de Port; però també la vegetació i els sediments acumulats dificulten l'anàlisi de les estructures arqueològiques. La manera de poder constatar l'existència o inexistència del castell i de poder esbrinar com era, és realitzar una intensa prospecció i intervenció arqueològica en aquesta àrea.

54. Aquesta descripció de la ubicació del castell apareix en el document de donació de Mir Geribert, la seva dona i els seus fills, als comtes de Barcelona Ramon Berenguer I i Almodis, del castell de Port, en compensació de la reparació a què foren condemnats pels seus delictes, i que no van poder pagar. El document porta data de l'1 de juliol de 1058, i l'original es conserva a l'ACA (*Cancelleria*, Ramon Berenguer I, carpeta 13, núm. 240).